

معیار الاشعار

خواجه نصیرالدین طوسی

مقدمه، تصحیح و تعلیقات

علی اصغر قهرمانی مقبل

(دانشیار دانشگاه خلیج فارس، بوشهر)

مرکز نشر دانشگاهی

تقدیم به دو معلّم علم و اخلاق:

ابوالحسن نجفی

و

سعید نجفی

در عروض سَنَتی، علمی‌ترین و دقیق‌ترین کتابی که تاکنون به فارسی نوشته شده است، بی‌شک همین رسالهٔ کوچک معیار الاشعار است... کسانی که به عروض سَنَتی علاقه‌مندند با مراجعه به این کتاب نکات تازه‌ای می‌توانند بیابند که در هیچ کتاب دیگر نیامده است.

... جای آن است که محققان همّت بر این کار ارجمند گمارد و چاپ انتقادی قابل قبولی از آن به دست دهد.

ابوالحسن نجفی، «معیار الاشعار»، این اثر ناشناخته»، 1382

فهرست

عنوان	صفحه
پیش‌گفتار	سیزده
مقدمه مصحح (-)	
آیا معیار الاشعار تألیف خواجه نصیرالدین طوسی است	هفده
مشابهت‌های معیار الاشعار با جوامع علم الموسیقی و اساس الاقتباس	بیست
الف- تعریف شعر و وزن	بیست و یک
ب- کاربرد اصطلاح «خسروانی»	بیست و دو
ج- عادت تأثیر آن بر موزون و ناموزون بودن	بیست و دو
د- علوم ادبی مرتبط با شعر	بیست و سه
ه- اصطلاحات مشترک در کتب مذکور	بیست و چهار
شبهات‌های سبکی و اسلوبی اساس الاقتباس و معیار الاشعار	بیست و پنج
نکات موجود در معیار الاشعار	بیست و نه
نبوغ خواجه نصیرالدین طوسی در علم عروض و قافیه	سی و یک
خواجه نصیر عروض‌دانی وزن‌گرا، نه ضرب‌گرا	سی و دو
اصطلاحات جدید عروضی در معیار الاشعار	سی و چهار
جوازهای وزنی فارسی (اختیارات شاعری) در معیار الاشعار	سی و چهار
اوزان دوری	سی و هفت
وزن مناسب برای شعر ملمع	سی و هشت
آراء خواجه نصیر در عروض و قافیة عربی	سی و هشت

صفحه	عنوان
چهل و یک	روشنمندی خواجه نصیر در معیار الاشعار
چهل و دو	ایراداتی بر معیار الاشعار
چهل و چهار	پیشینه تصحیح و چاپ معیار الاشعار
چهل و هشت	معرفی نسخه‌ها
چهل و هشت	1- نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی (A)
پنجاه	ویژگی‌های رسم الخط نسخه اساس (A)
پنجاه و دو	2- نسخه استانبول (B)
پنجاه و سه	رسم الخط نسخه B
پنجاه و پنج	3- نسخه کتابخانه گهرشاد (C)
پنجاه و شش	ویژگی‌های رسم الخط نسخه C
پنجاه و هفت	4- نسخه‌های خطی دیگر
شصت	روش تصحیح
شصت و یک	رسم الخط متن مصحح
شصت و سه	تصویر صفحات آغاز و پایان نسخه‌های خطی معیار الاشعار
هشتاد و سه	معادل‌های عددی برای حروف ابجدی به کار رفته در متن کتاب
1	متن معیار الاشعار (1-146)
5	مقدمه: در بیان ماهیت شعر و ذکر صناعاتی که شعر را بدان تعلق باشد (5-12)
7	فصل اول: در حدی شعر و تحقیق آن
10	فصل دوم: در اسباب اختلاف اوزان و قوافی در لغات
12	فصل سوم: در ذکر صناعت‌هایی که شعر را به آن تعلق باشد
13	فن اول: در علم عروض (13-111)
14	فصل اول: در اشارت به اجزای اولی شعر، و آن حروف و حرکات است
18	فصل دوم: در کیفیت اعتبار حروف متحرک و ساکن در شعر و اشارت به تقطیع شعر
22	فصل سوم: در اجزای ثانیة شعر که از حروف متحرک و ساکن مؤلف شوند
25	فصل چهارم: در ارکان شعر که مؤلف بود از این اجزا
28	فصل پنجم: در بحرها و دوایر و فک بحرها از یکدیگر
39	فصل ششم: در تغییرات ارکان و القاب آن و تفصیل فروع هر یک از اصول ارکان

صفحه	عنوان
47	و اَمَّا در پارسی
56	فصل هفتم: در تفصیل اوزان مستعمل از هر بحری
57	طویل
58	و اَمَّا در پارسی
59	مدید
59	و اَمَّا در پارسی
60	مقلوب طویل
60	بسیط
61	و اَمَّا در پارسی
63	وافر
63	و اَمَّا به پارسی
64	کامل
65	و اَمَّا به پارسی
66	هزج
66	و اَمَّا به پارسی
66	هزج سالم
67	هزج مکفوف
68	هزج اخرب
72	رجز
73	و اَمَّا به پارسی
73	رجزِ سالم
75	رجزِ مخبون
76	رجزِ مطوی
77	رمل
77	و اَمَّا به پارسی
78	رملِ سالم
80	رملِ مخبون
82	سریع

صفحه	عنوان
83	و اما به پارسی
85	قریب
85	منسرح
86	و اما به پارسی
88	خفیف
89	و اما به پارسی
91	مضارع
91	و اما به پارسی
91	مضارع مکفوف
93	مضارع اُخرب
95	مقتضب
95	و به پارسی
95	مُجْتَثَّ
96	و اما به پارسی
98	متقارب
99	و اما در پارسی
100	غریب
100	و اما به پارسی
103	فصل هشتم: در تغییر به زیادت که تعلق به ارکان ندارد
105	فصل نهم: در ذکر معانی بعضی القاب مذکور به پارسی
107	و اما القاب تغییرات
109	فصل دهم: در بیان فایده و منفعت علم عروض
113	فنّ دوم: در علم قافیه (113-146)
114	فصل اول: در حدّ قافیه و اقسام آن
117	فصل دوم: در بیان حروف و حرکاتی که اجزای قافیه باشد بر مذهب عرب
117	حروف متقدّم بر رویّ

صفحه	عنوان
118	حروف متأخر از رَوَى
119	حرکاتِ قافیه
120	فصل سوم: در احکام این حروف و حرکات
124	فصل چهارم: در انواع قوافی به نزدیکِ عرب
127	فصل پنجم: در عیوب قوافی به نزدیکِ عرب
131	فصل ششم: در حروف و حرکاتِ قوافی به نزدیکِ پارسی‌گویان و ذکر ردیف
137	فصل هفتم: در انواع قوافی به نزدیکِ پارسی‌گویان
140	فصل هشتم: در قافیۀ اصلی و معمول و ذکر شایگان
142	فصل نهم: در بعضی احکام قوافی بر مذهب پارسی‌گویان
144	فصل دهم: در عیوب قوافی پارسی
147	تعلیقات
291	پیوست تعلیقات
292	مجموعه تغییرات در رکن‌های عروض عربی و فارسی
298	مجموعه وزن‌های عربی و فارسی در معیار الاشعار
325	فهرست‌های متن کتاب
326	فهرست اعلام
327	فهرست ابیات عربی
335	فهرست ابیات فارسی
349	فهرست اصطلاحات عروض و قافیه و قالب‌های شعری
360	فهرست اصطلاحات صرف و نحو و زبان‌شناسی و علوم ادبی
364	فهرست ترکیبات و عبارات عربی
365	فهرست لغات و ترکیبات و تعبیرات
371	راهنمای تعلیقات
374	مشخصات منابع و مراجع

پیش‌گفتار

کتاب معیار الاشعار از چند جنبه برای ما حائز اهمیت است. نخست این که دومین کتاب کهن فارسی موجود است که به علم عروض و قافیه پرداخته است به گونه‌ای که پس از المعجم فی معاییر اشعار العجم کهن‌ترین کتاب در موضوع مذکور است که به دست ما رسیده، بدون آن که از کتاب المعجم بهره‌ای برده باشد. از سوی دیگر به دلیل آراء مهم مؤلف درباره عروض و قافیه همواره مورد استفاده و استناد عروض‌پژوهان معاصر بوده است.

به یاد دارم هنگامی که موضوع عروض تطبیقی میان فارسی و عربی را برای پایان‌نامه دکتری خود انتخاب کردم، نخستین کتاب عروض فارسی که به صورت جدی به مطالعه آن پرداختم کتاب معیار الاشعار بود که آن را با وجود حجم اندکش بسیار ارزشمند یافتیم. اما چیزی که هنگام مطالعه این کتاب باعث آزرده‌گی خاطر می‌شد متن مغلوط آن در هر دو چاپ موجود از آن بود و در شگفت بودم که چرا با وجود ارزش والای کتاب، هیچ تصحیحی که درخور آن باشد انجام نگرفته است.

این چنین بود که پس از فراغت از تحصیل به فکر تصحیح آن افتادم، ولی چیزی که مرا در این راه دچار تردید می‌کرد عدم تجربه‌ام در کار تصحیح بود. پس از مشورت با برخی از اساتید و نیز با تشویق برخی از دوستان، قدم در این راه دشوار گذاشتم، و برای این کار بیش از چهار سال وقت سپری کردم. اکنون خوشحالم که کار تصحیح این کتاب ارزشمند را به همراه مقدمه و تعلیقات آن به پایان رسانده‌ام و امید است که مورد قبول واقع گردد.

این کتاب شامل پنج بخش است:

بخش نخست: مقدمه. در این بخش پیش از آن که به معرفی نسخه‌های خطی و روش کار خود بپردازیم، دو مبحث قابل توجه آورده‌ایم؛ یکی این که آیا معیار الاشعار اثر خواجه نصیرالدین طوسی است و دیگر این که نبوغ خواجه نصیر را در عروض و قافیه، با توجه به آنچه در معیار الاشعار آمده است، بررسی کرده‌ایم.¹

بخش دوم: متن کتاب معیار الاشعار است که روش تصحیح متن کتاب و مقابله نسخه‌ها را در مبحث پایانی مقدمه به تفصیل آورده‌ایم.

بخش سوم: تعلیقات. از آنجایی که معیار الاشعار به منظور آموختن علم عروض و قافیه عربی و فارسی نوشته شده است، بسیاری از اصطلاحات و موضوعات در خود کتاب توضیح داده شده است. ولی به دلیل این که روش مصنف کتاب ایجاز بوده است به ناچار برخی از موضوعات به صورت مجمل بیان شده است و نیاز به توضیح و تفصیل بیشتر دارد.

از این رو ما در بخش تعلیقات در مواردی که نیاز به توضیح احساس می‌شود تا کار بر مخاطب آسان گردد، توضیحی آورده‌ایم. پس منظور ما از بخش تعلیقات شرح تمامی کتاب نبوده است، بلکه تعلیقی بر اموری است که ابهامی را رفع کند. از سوی دیگر در این بخش اولویت ما تمرکز بر نکات مرتبط با علم عروض بوده است، پس سعی کرده‌ایم که در این باره چیزی فروگذار نکرده باشیم. به همین منظور تمامی اصطلاحات عروضی را که تعریف و توضیح آنها در متن نیامده است شرح داده‌ایم. همچنین تمامی ابیات موجود در متن کتاب را تقطیع عروضی کرده و ارکان آنها را به دست داده و نیز بنا بر روش خواجه نصیر نام کامل عروضی را برای هر یک از وزن‌ها آورده‌ایم.

اما اگر برخی از ابیات دارای واژگانی غریب باشد که نیازمند مباحث لغوی است، در این موارد به حداقل اکتفا کرده‌ایم. همچنین در برخی از فصل‌های کتاب که مرتبط با مباحث زبان‌شناسی است نیز به آراء زبان‌شناسان رجوع کرده و به نوشته‌هایشان ارجاع داده‌ایم.

1. از آنجایی که مراحل چاپ کتاب به طول انجامید، هر یک از این دو مبحث به صورت مقاله‌ای مستقل به چاپ رسیده است:

- «تأکیدی بر صحت انتساب معیار الاشعار به خواجه نصیرالدین طوسی»، مجله آینه میراث، پاییز و زمستان 1389، شماره 47 (دوره جدید، سال هفتم، شماره 2)، صفحات 211-227.
- «نبوغ خواجه نصیرالدین طوسی در علم عروض و قافیه»، مجله پژوهش علوم انسانی (دانشکده ادبیات دانشگاه بوعلی سینا) سال دهم، شماره 25، بهار و تابستان 1388 (تاریخ انتشار بهار 1390)، صفحات 1-18.

چنان که می‌دانیم، برای تقطیع صحیح شعر در وهله نخست نیازمند خواندن صحیح شعر هستیم؛ یعنی اگر شعر را درست بخوانیم، هر چند منظور شاعر را در نیافته باشیم، قادر به تقطیع صحیح آن خواهیم بود. از این رو در ابیات عربی، تقطیع عروضی مهم‌تر از ترجمه آن است. با وجود این ما علاوه بر تقطیع ابیات عربی موجود در متن کتاب، ترجمه ابیات و - در صورت امکان - نام سراینده را آورده‌ایم. سپس در حاشیه به ده منبع مهم عروض عربی که این ابیات به عنوان شواهد عروضی خلیل بن احمد در آنها به کار رفته است، ارجاع داده‌ایم.

ناگفته نماند که ترجمه ابیات عربی را بر طبق ترجمه‌ای که آقای دکتر مسلم زمانی انجام داده است آورده‌ایم. در پانویست نیز ترجمه همین ابیات را از کتاب *میزان الافکار*: شرح معیار الاشعار نقل کرده‌ایم.

چنان که گفتیم، در این بخش عمده توجه ما بر مسائل عروضی کتاب بوده است و از آنجایی که فصل هفتم از فن عروض، یعنی «تفصیل اوزان مستعمل از هر بحر»، مفصل‌ترین فصل کتاب است و مصنف به تفصیل به ذکر اوزان هر بحر در عروض عربی و فارسی پرداخته و برای بسیاری از اوزان شاهد شعری - بدون تقطیع آنها - ذکر کرده است، ما تمامی این ابیات را تقطیع و نام آنها را نیز بنا بر روش خواجه نصیر ذکر کرده‌ایم. این کار سبب شده است که بیشترین حجم تعلیقات نیز به این فصل اختصاص یابد.

بخش چهارم: پیوست تعلیقات. برای بخش تعلیقات پیوستی نیز آورده‌ایم که شامل دو موضوع است. موضوع نخست شامل «مجموعه تغییرات در رکن‌های عروض عربی و فارسی» است و در آن تمامی تغییراتی را که منجر به شکل‌گیری ارکان فرعی از اصلی در عروض عربی و فارسی می‌شود و خواجه فصل ششم از فن عروض را به آنها اختصاص داده است در ضمن جداولی آورده‌ایم تا علاقه‌مندان بتوانند به سهولت به این ارکان و بحر مورد کاربرد آنها دسترسی داشته باشند. موضوع دوم شامل «مجموعه وزن‌های عربی و فارسی در معیار الاشعار» است که تمامی آنها - به جز معدودی - در فصل هفتم عروض آمده است. ما در هر بحر، وزن‌ها را به همان ترتیبی که در معیار الاشعار آمده است آورده‌ایم و نام هر وزن را نیز بر اساس روش خواجه تعیین کرده‌ایم. در ضمن هر وزنی را که بدون شاهد شعری ذکر شده است با علامت «*» مشخص کرده‌ایم.

بخش پنجم: فهرست‌های متن کتاب. ما این بخش را به فهرست‌ها اختصاص داده‌ایم و در آن فهرست‌ها را از کتاب استخراج کرده‌ایم. یادآوری این نکته ضروری است که

این فهرست‌ها فقط و فقط منحصر به متن کتاب معیار الاشعار است و شامل مقدمه و بخش تعلیقات نمی‌شود.

در پایان لازم می‌دانم که ابتدا از دوست دانشمندم آقای دکتر مصطفی موسوی سپاسگزاری کنم که در طول کار تصحیح در جوانب مختلف، همچون راهنمایی برای یافتن نسخه‌ها و اتخاذ روش مناسب برای تصحیح، با دلسوزی تمام مرا یاری نموده است. همچنین از همسر و شریک زندگی و کارم خانم احمدیان دلاویز که در مقابله نسخه‌ها با یکدیگر، با حوصله تمام یاریم کرده است قدردانی می‌کنم.

سپس از تمامی مسئولان و کارکنان کتابخانه‌هایی که نسخه‌های خطی مورد نیاز مرا در اختیارم قرار دادند سپاسگزاری می‌کنم که عبارتند از: کتابخانه مجلس، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، کتابخانه گهرشاد، کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار). نیز از دوست گرامی‌ام آقای دکتر محسن ذاکر الحسینی به دلیل در اختیار گذاشتن نسخه کتابخانه گهرشاد تشکر می‌کنم.

همچنین جا دارد که از استاد ابوالحسن نجفی که علاوه بر راهنمایی‌های لازم، ویرایش پیش‌گفتار و مقدمه را با دقت تمام انجام داد و از دوست و همکار گران‌قدرم آقای دکتر مسلم زمانی به دلیل ترجمه ابیات عربی به فارسی صمیمانه سپاسگزاری نمایم و نیز از تمامی کسانی که به طور مستقیم و غیر مستقیم در این کار سهمی داشته‌اند قدردانی می‌کنم.

در پایان امیدوارم که توانسته باشم تصحیحی شایسته این کتاب ارزشمند ارائه کرده باشم تا بدین گونه در نشر اندیشه‌های خواجه نصیرالدین طوسی، این دانشمند ارجمند ایرانی، اندک سهمی داشته باشم. برای شخصی چون من چه فخری بالاتر از این که نامش در کنار نام بزرگی چون خواجه نصیر به عنوان مصحح یکی از آثارش آورده شود که امید است شایسته آن بوده باشم.

والله ولی التوفیق

علی اصغر قهرمانی مقبل

بوشهر 1391